

Stara i rijetka građa u digitalno doba: je li povjesničarima knjige dovoljan bibliografski opis?

Marijana Tomić
Sveučilište u Zadru, Zadar, Hrvatska
mtomic@unizd.hr

Sažetak

Stara i rijetka građa najrelevantniji je izvor podataka povjesničarima knjige i knjižnica. Izučavanje te vrste građe pridonosi poznavanju povijesti knjige ne samo u kontekstu ustanove u kojoj se istraživana knjiga nalazi, nego i šire, u nacionalnom i u svjetskom kontekstu. U članku su ukratko prikazani standardi obrade zbirke stare i rijetke građe u hrvatskim baštinskim ustanovama. Na primjeru digitalne knjižnice *Edicija* prikazani su suvremeni trendovi u obradi stare i rijetke građe uz korištenje komparativnih prednosti novih elektroničkih medija pri obradi te vrste građe.

Ključne riječi:

stara i rijetka građa, ISBD(A), UNIMARC, TEI, digitalna humanistika, *Edicija*.

1. Uvod

Stara i rijetka građa dijelom je knjižničnih zbirki mnogih baštinskih ustanova. Riječ je o zbirkama koje su najčešće nazivane baštinskim zbirkama. Iako Tinka Katić navodi kako se većina baštinskih zbirki nalazi u knjižnicama koje su u sklopu crkvenih ustanova, možemo ih pronaći u mnogobrojnim baštinskim ustanovama, osobito u knjižnicama i u muzejima. Bez obzira na njihovu veličinu i lokaciju, riječ je o zbirkama koje su izuzetno važne za povijest ustanove u kojoj su smještene, povijest regije, nacionalnu, ali i europsku i svjetsku povijest, te njihovo izučavanje pridonosi poznavanju povijesti određene osobe, naroda, ali i poznavanju uloge te osobe i/ili toga naroda na međunarodnoj kulturnoj sceni određenog razdoblja. Povjesničarima knjige i knjižnica takve su zbirke najčešći izvor informacija, te je prirodno da se upravo njihovim očekivanjima od bibliografskih pomagala u takvim zbirkama vodimo pri odluci o obradi te vrste građe. Naime, njena specifičnost privlači u svoje zbirke osobitu vrstu korisnika koji diktiraju i specifične postupke pri njezinoj obradi. Riječ je o istraživačima iz različitih znanstvenih zajednica, koji su donedavno fizički obilazili zbirke za koje su pretpostavljali da kriju primjerke koji su predmet njihova zanimanja. U današnje vrijeme korisnik očekuje da će podatke o primjerku dobiti putem računala, izravno u svoj dom. Tomu u prilog nimalo ne idu rezultati istraživanja iz godine 1992. koje je pokazalo kako od 93 važne baštinske zbirke u Hrvatskoj 75% nije popisano. U trenutku kada korisnik

više nije spreman fizički posjećivati zbirke i istraživati *in situ*, izuzetno je važno obraditi te zbirke u strojnočitljivom katalogu, kako bi korisnici putem OPAC-a dobili osnovne podatke o građi. No, suvremeni korisnik neće se zadovoljiti tek bibliografskim podacima, a i sve češće projekti digitalizacije naslovne stranice ili cjelovitih primjeraka koji se dodaju bibliografskom opisu, iako izuzetno korisni, predstavljaju premalen izvor podataka mnogim suvremenim korisnicima. Riječ je, na primjer, o povjesničarima knjige koji će željeti pratiti transmisiju nekog teksta kroz određena razdoblja ili istražiti ekslibrise, o lingvistima koji će željeti istražiti razvoj kojeg specifičnog morfološkog oblika, ili o stručnjacima za zaštitu u čijem je fokusu npr. učestalost pojavljivanja određenih oštećenja u knjigama čuvanim u određenim mikroklimatskim uvjetima, paleografu koji će željeti istražiti pojavljivanje različitih vrsta pisama, te kodikologu koji možda želi pratiti razvoj folijacije ili uporabu kojeg bibliografskog formata u knjigama određenog razdoblja i sl. Povjesničari knjige, paleografi, kodikolozi, povjesničari umjetnosti, lingvisti, odgovor na svoje specifične zahtjeve nikada nisu ni mogli dobiti od kataloga, nego su morali zaviriti u primjerak koji žele istražiti, no u današnje vrijeme očekuje se da uz OPAC, putem kojeg će odabrati primjerak koji žele, dobiju i druge mogućnosti pretraživanja određenog primjerka ili više njih. Digitalizacija je odgovor koji se takvim korisnicima nudi već dulje vrijeme kroz niz projekata digitalizacije baštinskih zbirki, no većina ne koristi sve komparativne prednosti elektroničkog medija u usporedbi s tiskanim.

Suvremeni projekti označivanja digitaliziranih tekstova TEI oznakama, od kojih će jedan biti predstavljen u ovom radu, zasigurno predstavljaju bitan pomak u digitalizaciji, prezentaciji i obradi stare i rijetke građe.

U ovom radu ukratko će biti prikazan razvoj obrade stare i rijetke građe u hrvatskim baštinskim ustanovama, s naglaskom na količinu podataka koje korisnik dobiva iz zapisa izrađenih prema određenom standardu, te jedan od projekata koji se zasniva na suvremenom načinu prezentacije teksta u digitalnom okruženju.

2. Obrada stare i rijetke građe

Iako većina baštinskih zbirki koje se nalaze u sklopu crkvenih ustanova nema katalog, ima samo inventar ili samo katalog dijela zbirke, važno je istaknuti da su hrvatski stručnjaci oduvijek promišljali o specifičnostima obrade stare i rijetke građe, pratili razvoj standarda za katalogizaciju te vrste građe, prevodili ih i aktivno sudjelovali u njihovu razvoju na međunarodnoj razini. Katalogi na listićima koji su bili izrađivani do sedamdesetih godina XX stoljeća bili su utemeljeni na Pruskim pravilima, te donose izuzetno malo informacija o građi, pri čemu se podaci o pojedinačnom primjerku nisu navodili uopće. Takvi su listići bili dovoljni tek za identifikaciju određene publikacije u pojedinoj knjižnici. Prihvatanje ISBD-a kao standarda za obradu građe, osobito pojavom ISBD(A), u zapisima se pojavljuje nešto veći broj podataka o opisivanom primjerku (u skupini 7 Napomena). Početak uporabe UNIMARC formata još je veću pozornost usmjerio na potrebe specifičnih korisnika, a suvremeni projekti vezani uz razvoj digitalne humanistike pridonijeli obradi koja je još usmjerenija ka potrebama korisnika ove vrste građe. Kako bi se usporedile mogućnosti koje navedeni načini opisa nude korisnicima stare i rijetke građe, ukratko će biti prikazan standard ISBD(A), strojnočitljivi format UNIMARC, te jedan primjer projekta koji koristi TEI označivanje teksta.

2.1. ISBD(A): Međunarodni standardni bibliografski opis starih omeđenih publikacija (antikvarnih)

ISBD(A) jest standard u kojem se izrijeком navodi specifičnost obrade stare i rijetke građe. Naime, ističe se da je pri njezinoj katalogizaciji pozornost katalogizatora usmjerena na osobitosti idealnog primjerka i na osobitosti primjerka koji katalogizator drži u ruci (eng. *copy-in-hand*). Dok pri katalogizaciji nove građe katalogizator polazi od toga da je svaka publikacija identična s ostalim publikacijama koje pripadaju istom izdanju (nakladi) te nije potrebno opisivati osobitosti pojedinih primjeraka, pri katalogizaciji stare građe posebno se bilježe osobitosti pojedinačnih primjeraka. Upravo su one najčešće u žarištu interesa povjesničara knjige i knjižnica. Riječ je o tome da se „stare knjige u većini knjižnica smatraju artefaktima koje bi trebalo opisivati na taj način da se prilikom uspoređivanja mogu jasno razlikovati od drugih

primjeraka i drugih izdanja istog djela“. Uz to, u uvodu Međunarodnog standardnog bibliografskog opisa starih omeđenih publikacija (antikvarnih), ISBD(A), ističe se kako je pri opisu potrebno ne samo opisati knjigu, nego i „rasvijetliti način prenošenja teksta i obilježja po kojima se izdanja razlikuju.“. Promotrimo li ISBD(A) i zapise za građu izrađene prema tome standardu, zaključujemo da je u Skupini 7 *Napomena* predviđeno bilježenje podataka o opisivanom primjerku (7.9), pri čemu stoji i upozorenje da valja obratiti pozornost na to je li riječ o obilježju koje se odnosi samo na taj primjerak, ili na sve primjerke određene naklade. Nažalost, osim primjera dodanih uz propis o toj napomeni koji obuhvaćaju opis vrste uveza, posvete, bilješke pisane autorovom ili čitateljevom rukom, priveze i sl, u ISBD(A) nisu navedene upute za to koji su to konkretni podaci o opisivanoj publikaciji koji se moraju zabilježiti pri opisu stare i rijetke građe. Uz to, osim uvodnog spominjanja potrebe za opisom načina prenošenja teksta, u samoj specifikaciji elemenata po skupinama nigdje nisu navedeni propisi o tom aspektu opisa građe. Posebnost ove vrste građe izražena je i u nemogućnosti standardiziranja opisa pojedinačnih primjeraka (što neopisivo podsjeća na opis suvremene mrežne građe) te se u uvodu savjetuje da se pri opisu „radi u duhu ISBD(A) i služi zdravim razumom“. Važno je istaknuti da ISBD(A) ne propisuje obavezno navođenje mnogih podataka koji su važni istraživačima stare i rijetke građe (npr. vođeni žig, tiskarski znak, vrsta pisma i sl), te da se koristio samo za opis tiskanih publikacija, čime je izuzet opisan izuzetno važnih zbirki rukopisne građe.

2.2. UNIMARC i Smjernice za upotrebu UNIMARC-a za stare omeđene publikacije

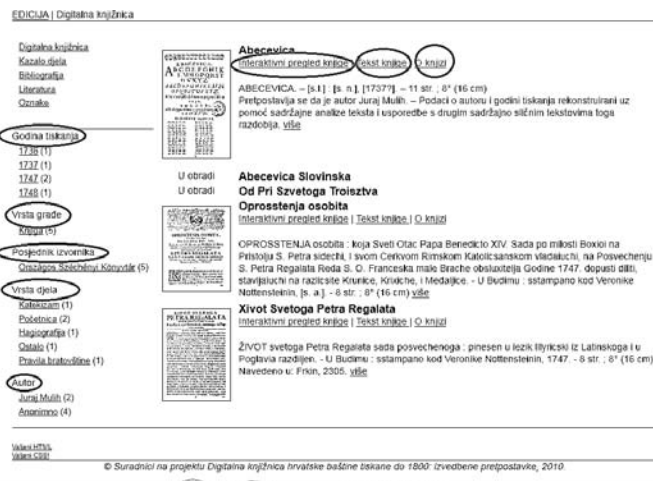
Osamdesetih godina XX stoljeća, u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu započele su pripreme za strojnočitljivu katalogizaciju stare i rijetke građe koja se do tada obrađivala samo u katalogu na listićima, i to prema Pruskim pravilima. Uzevši u obzir osobitosti stare i rijetke građe, ISBD(A), ali i specifične potrebe korisnika, radna grupa koja je za to bila zadužena, predložila je IFLA-inom stalnom odboru za UNIMARC proširenje formata podacima specifičnim za tu vrstu građe. Prijedlozi, koji su se prije svega odnosili na kodirane podatke (polja 140 i 141), podatke o opisivanom primjerku (polje 316), o povijesti primjerka (polje 317), te o postupcima zaštite (polje 318), bili su usvojeni. Uz iznimku kodiranih podataka, kod ostalih je dodataka riječ o podacima koji se bilježe u napomenama, u kojima je, unatoč tomu što su ondje upisane vrlo vrijedne informacije o pojedinačnim primjercima, riječ o nestrukturiranim podacima koji nisu pretraživi. Specifičnost građe i njenih korisnika potaknula je i povećanje broja pristupnica i samim time proširivanje osnovnih zadaća kataloga koje se više ne odnose samo na identifikaciju bibliografskih i literarnih jedinica te okupljanje svih djela jednog autora. Uz pomoć novih pristupnica omogućeno je

okupljanje bibliografskih jedinica s određenom osobom, bez obzira na vrstu udjela u nastanku povijesti primjerka, bibliografskih jedinica tiskanih u istom mjestu, te onih koje su istog žanra. Obrazlažući svoj prijedlog da bi polje 620 *Pristupnica prema mjestu izdavanja* trebalo postati obvezno u UNIMARC zapisu, Tinka Katić ističe važnost toga podatka za izučavanje povijesti tiskarstva, a polje 608 *Oblik, žanr ili materijalna obilježja kao predmetna odrednica*, uvedeno je kako bi se odgovorilo na učestale upite korisnika stare i rijetke građe vezane za određenu vrstu poput misala, brevijara i sl. Godine 2001. prevedene su i *Smjernice za upotrebu UNIMARC-a za stare omeđene publikacije (antikvarne)*, u kojima je istaknuta upotreba polja koja se odnose na opis specifičnosti opisivanog primjerka, njegove povijesti i postupke zaštite, što je potkrijepljeno i primjerima. Time je i u standardu i u *Smjernicama* osigurano to da se u bibliografskom zapisu navode podaci bitni za povijest knjige i knjižnica, poneki od tih podataka su pretraživi putem pristupnica (tiskar, bivši vlasnik i sl), no većina i dalje ostaje zapisana tek u nepretraživim napomenama ili u kodiranim podacima. Uz to, *Smjernice* se odnose samo na obradu stare tiskane građe, a još uvijek ne postoje one koje bi pomogle pri opisu rukopisa. U hrvatskim se strojnočitljivim katalozima stoga ne opisuje rukopisna građa.

2.3. Digitalna humanistika

Digitalnu humanistiku (eng. *humanities computing*, *digital humanities*) Roberto A. Busa definira kao „automatizaciju svake postojeće analize ljudskog izraza u najširem smislu riječi, od glazbe do kazališta, od dizajna i slikarstva do fonetike, ali čiji nukleus uvijek ostaje diskurz pisanog teksta”. Riječ je o istraživanjima u području humanističke znanosti potpomognuto informacijskom tehnologijom. Označivanje tekstova (eng. *text encoding*) poseban je dio digitalne humanistike koji je bio uspješno primijenjen u mnogim analizama i istraživanjima, a u posljednje je vrijeme dio mnogih projekata koje rade informacijski stručnjaci. Na taj način, moguće je djelo koje je katalogizirano i time opremljeno standardnim bibliografskim metapodacima, prikazati na način da se tekst označi posebnim oznakama (TEI), uz pomoć kojih je moguća izrada riječnika, konkordanci, kazala i sl, ovisno o potrebama specijalne grupe korisnika. Opis građe na općenitoj razini na ovaj se način prilagođava potrebama vrlo uskog kruga korisnika, što često dovodi u pitanje financijsku isplativost, ali nikada isplativost koju od toga imaju istraživači.

Jedan od takvih projekata je *Edicija*, digitalna knjižnica, u kojoj su prikazani tekstovi označeni tako da je omogućeno njihovo intertekstualno istraživanje. Ona je izrađena unutar znanstvenog projekta *Digitalna knjižnica hrvatske baštine tiskane do 1800.: izvedbene pretpostavke* pokrenutog u siječnju 2007. godine na Odsjeku za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta u Osijeku, uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske, a pod vodstvom dr. sc. Zorana Velagića.

Slika 1. Edicija, digitalna knjižnica hrvatske tiskane baštine

Pokazao je svoju prednost nad ostalim projektima digitalizacije koji se temelje tek na prijenosu sadržaja iz tiskanog u elektronički medij, bez korištenja mogućnosti koje pruža elektronički. Naime, tekstovi su prikazani u više slojeva, od kojih je u jednom prikazan digitaliziran tekst knjige, u drugom je prikazana usporedna prezentacija slike i teksta s komentarima, dok je na kraju omogućeno i preuzimanje sadržaja u slikovnom ili u tekstualnom obliku. Pretraživanje je omogućeno prema uobičajenim bibliografskim podacima, ali i prema riječima iz teksta, a oznake koje su postavljene u tekstu funkcioniraju nalik na kazala u tiskanim djelima.

Slika 2. Interaktivni pregled knjiga

Na taj je način istraživačima dostupan bibliografski opis, ali i tekst željenog djela, što mnogim specijaliziranim korisnicima omogućuje kvalitetniju podlogu za daljnja istraživanja. Velika je prednost i to što je na taj način moguće obraditi svaki tekst, nalazio se u tiskanom ili u rukopisnom obliku, a označiti je moguće najrazličitije elemente (npr. vrste oštećenja, inicijale, minijature, oznake vlasništva i sl), te u konačnici zbirku pretraživati upravo po tim označenim elementima. Istraživanja zadovoljstva korisnika takvim načinom prezentacije tekstova još su u tijeku, no prilično pouzdano možemo tvrditi kako su na ovaj način u potpunosti

iskorištene mogućnosti novog medija za istraživanje stare i rijetke građe s ciljem da se udovolji najrazličitijim potrebama korisnika, osobito povjesničarima knjige i knjižnica.

3. Zaključak

U trenutku kada valja pokrenuti što više projekata obrade zbirke stare i rijetke građe u svrhu upoznavanja, ali i očuvanja nacionalne kulturne baštine, potrebno je kvalitetno osmisliti smjernice njezine obrade i prezentacije. Istraživanje standarda ISBD(A), strojnočitljivog formata UNIMARC i jednog od projekata koji se temelji na označavanju TEI oznakama, prikazane su prednosti kombinacije

standardnih metapodataka s novim smjerovima proizašlim iz digitalne humanistike. Planirajući način obrade, svakako je nužno imati na umu tip korisnika koji bi mogao biti zainteresiran za određenu zbirku, te njegove specifične zahtjeve. Pri prijenosu građe iz tiskanog u digitalni oblik valja pokušati u što većoj mjeri iskoristiti prednosti novoga formata, što je prikazano u projektu *Edicija*. Isto tako, u pripremi su nova rješenja koja se temelje na označavanju elektroničkih dokumenata bez posredničkog teksta, čime će se omogućiti postavljanje pretraživih oznaka na sliku dokumenta. Na taj će način biti moguće označiti i rukopisne tekstove, pisane pismima za koja nije moguće izraditi sustav strojnog prepoznavanja znakova.

Literatura

1. Busa, Roberto A. "Foreword: Perspectives on the Digital Humanities". U *A companion to the digital humanities*. Ed. Susan Schreibman, Ray Siemens, John Unsworth. Oxford: Blackwell, 2004. Dostupno i na: <http://digitalhumanities.org/companion/>.
2. *Edicija: digitalna knjižnica hrvatske tiskane baštine*. <http://web.ffos.hr/EDICIJA/oedicii.php> (preuzeto 1. 3. 2011).
3. *ISBD(A): Međunarodni standardni bibliografski opis starih omeđenih publikacija (antikvarnih)* 1. hrv. izd. (prema 2. prerađenom izd. izvornika). Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, Nacionalna i sveučilišna biblioteka, 1995, VII.
4. Katić, Tinka i Mirna Willer. „Retrospektivna katalogizacija u Zbirci starih i rijetkih knjiga Nacionalne i sveučilišne biblioteke”. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 36 (1993): 3.
5. Katić, Tinka. „Primjena formata UNIMARC pri katalogizaciji starih knjiga: praksa Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu”. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 39, 3-4 (1996): 47.
6. Katić, Tinka, *Stara knjiga*. Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo, 2007, XII, 29.
7. Renear, Allen H. "Text Encoding". U *A companion to the digital humanities*. Ed. Susan Schreibman, Ray Siemens, John Unsworth. Oxford: Blackwell, 2004. <http://digitalhumanities.org/companion/> (preuzeto 1. 3. 2011).
8. Shaw, David. "Who owned this book?: provenance studies in the European dimension". U *Summer school in the study of old books: Proceedings*, 157. Ed. by Mirna Willer and Marijana Tomić. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2010.
9. Šimek, Sanja. „Analiza spomeničkih knjižnica u Hrvatskoj – stanje u 1992. godini”. *Vijesti Društva bibliotekara Istre* 10, 12 (1993): 8-11.
10. Tomić, Marijana, "Provenance information in Croatian catalogues of heritage collections". U *Summer school in the study of old books: Proceedings*, 173-199. Ed. by Mirna Willer and Marijana Tomić. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2010.

Old and Rare Materials in the Digital Age: Is Bibliographic Description Enough for Book Historians?

Summary

Old and rare materials are one of the most relevant sources of information for book and library historians. Researching of those materials contributes to the knowledge of the book's history not only in the context of the institution in which the book is studied, but also more broadly, in national and global context. The article gives a short introduction of the old and rare books cataloguing standards in Croatian heritage institutions. Contemporary trends in the processing of old and rare materials with the use of comparative advantages of the new electronic media in dealing with these types of materials are presented on the example of the digital library *Edicija*. The texts are presented in several layers, one of which shows a digitized text of the book, the second presents a comparative presentation of the images and text with annotations and at the end the download of the content, in the form of the image or text is enabled. Search is enabled by using the usual bibliographic data, but also with the words from the text, and tags placed within the text work like the index in printed books.

Key words:

old and rare materials, ISBD(A), UNIMARC, TEI, digital humanities, *Edicija*.

Примљено: 15. марта 2011.
Прихваћено за објављивање: 28. марта 2011.